

Η οικονομική ιστορία στην Ελλάδα

ΜΙΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

Η ΤΙΜΗΤΙΚΗ πρόσκληση από τη σύνταξη του περιοδικού, να κάνω την αποτίμηση που δηλώνεται στον τίτλο, με βρήκε να τελειώνω την ανάγνωση του εξαιρετικά διαφωτιστικού άρθρου των Paul Bairoch και Bonda Etamad «La littérature périodique d'histoire économique contemporaine» (*Annales, E.S.C.*, mars-avril 1987)· θα χρειαστεί να συζητήσουμε σε λίγο δυο τρία σημεία του. Προηγουμένως όμως να μου επιτραπεί να αντιγράψω τις τελευταίες αράδες του· στα προηγούμενά τους έχει γίνει λόγος για τους ρυθμούς γήρανσης των δημοσιευμάτων επιστημονικών άρθρων σε περιοδικά:

*Il est certain que le vieillissement est beaucoup plus lent dans les sciences humaines et particulièrement dans les sciences historiques. C'est là une compensation au plus faible prestige de notre discipline. Et, afin de reconforter les chercheurs en histoire économique, signalons que l'on a réédité en 1985 notamment «La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II», de Fernand Braudel, dont la première édition date de 1949, et «La révolution industrielle au XVIIIe siècle» de Paul Mantoux, dont la première édition date de 1906.**

Αντέγραφα αυτό το απόσπασμα όχι μόνο για το πρώτο μέρος του, που δεν έχει ανάγκη να το σχολιάσουμε, αλλά κυρίως για το δεύτερο, την επανέκδοση των δύο κλασικών έργων της παγκόσμιας ιστορικής φιλολογίας, γιατί μας εισάγει σε ένα από τα στάδια της μεθοδολογικής πορείας της ιστοριογραφίας που μας ενδιαφέρει εδώ: δεν είναι, νομίζω, τυχαίο που και τα δύο επανεκδοθέντα βιβλία γράφτηκαν και πρωτοκυκλοφόρησαν, το ένα αρκετά και το άλλο πολύ, πριν την έκρηξη της ποσοτικής ιστορίας (*histoire quantitative* και *histoire sérielle*· να σημειωθεί: η σχέση τους με την οικονομική ιστορία δεν είναι αποκλειστική), που συνέβη κατά τη δεκαετία του 1960 στη Γαλλία και κυριάρχησε και στην αγγλοσαξωνική ιστοριογραφία, προς το τέλος της ίδιας και κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας. Να λάβουμε πάντως υπόψη πως αυτός ο τρόπος προσέγγισης της ιστορίας συνάντησε σοβαρές αντιστάσεις στους κόλπους της αμερικανικής ιστοριογραφίας, ακόμη γύρω στο 1960.

Αυτό το γεγονός, καθώς και η λίγο προηγούμενη παρατήρηση, ότι δηλαδή

τα δύο παραπάνω κλασικά έργα που επανεκδόθηκαν πρόσφατα δεν ανήκουν στην «κατηγορία» της ποσοτικής ιστορίας, θα μας χρησιμεύσουν ως αντίστοιχες αναφορές για τα καθ' ημάς. Και επειδή τα ζητήματα, τα σχετιζόμενα με τις επιδόσεις της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα, για τα οποία απαραίτητως θα γίνει λόγος, είναι πολλά, απαιτείται μια διευκρίνιση: πρώτα θα γίνει λόγος για τα επιστημονικά δεδομένα και δρώμενα, και κατόπιν για τις σημερινές υλικές προϋποθέσεις της έρευνας, όχι γιατί τα δύο δεν συναρτώνται, αλλά γιατί το δεύτερο δεν αφορά την οικονομική ιστορία αποκλειστικά.

Αφητηριακός χρόνος για την ελληνική οικονομική ιστορία θα μπορούσε να θεωρηθεί η δεκαετία του 1960: Δεν είχαμε, βέβαια, ακόμη τις σχετικές δημοσιεύσεις, αλλά σ' αυτό το χρονικό διάστημα έκαναν σπουδές οικονομικής (ή και οικονομικής) ιστορίας σε ευρωπαϊκά (γαλλικά, κυρίως) πανεπιστήμια οι πρώτοι από τους ιστορικούς που θεωρείται ότι την εκπροσωπούν στην Ελλάδα· κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, οι ίδιοι αυτοί ιστορικοί άρχισαν ή και ολοκλήρωσαν τη σύνταξη των πρώτων μελετών οικονομικής ιστορίας, οι οποίες όμως είδαν το φως της δημοσιότητας στις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Να σημειωθεί όμως εδώ ότι, σπουδές και δημοσιεύσεις οικονομικής ιστορίας ήταν μέρος, κάποτε όχι αυτόνομο, αυτού που μπορούμε να αποκαλούμε νέα ελληνική ιστοριογραφία· δηλαδή: στους ίδιους χώρους και κατά την ίδια περίοδο, άλλοι ιστορικοί έκαναν σπουδές και δημοσίευσαν μελέτες που θεραπεύουν άλλους κλάδους της επιστήμης της ιστορίας, την κοινωνική ιστορία για παράδειγμα, με τα άφθονα και εξόχως ενδιαφέροντα παρακλάδια της.

Τα πρώτα, λοιπόν, γραπτά δείγματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας κυκλοφόρησαν στην αγορά το 1972· και ιδού μια από τις χαρακτηριστικότερες αντιδράσεις, διατυπωμένη από τον Κ. Θ. Δημαρά (*Το Βήμα*, 29.9.1972): «Άραγε, να άλλαξε κάτι απ' ότον οι τιμημένες πανεπιστημιακές διατριβές εββαίωναν ότι ο Ορλώφ, ο ναύαρχος της Αικατερίνης της Ρωσίας, εστολαρχούσε σε ατιμόπλοια, ή να πρόκειται απλώς για εντυχιωμένη σύμπτωση;»· ο λόγος ήταν για τρία βιβλία μαζί.

Πρέπει να πω αμέσως, γιατί υπάρχει

*«Είναι σίγουρο ότι η γήρανση είναι πολύ πιο αργή στις επιστήμες του ανθρώπου, και ιδιαίτερα στις ιστορικές επιστήμες. Είναι αυτό ένα αντιστάθμισμα στο μικρό κύρος της επιστήμης μας. Και, για να καθυστερήσουμε τους ρετινιές της οικονομικής ιστορίας, ως επιστημάνουμε ότι επανεκδόθηκαν, το 1985 συγκεκριμένα, το *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου του Β΄*, του Φερνάν Μπροντέλ, η α΄ έκδοση του οποίου χρονολογείται από το 1949, και το *Η βιομηχανική επανάσταση τον 18ο αιώνα*, του Πολ Μαντού, η α΄ έκδοση του οποίου χρονολογείται από το 1906». (Σ.τ.Ε.)

σκοπό την αναζήτηση των ρυθμών του βίου, των αναλογιών και των κανονικότητων του, των διαρκειών και των ασυνεχειών των ιστορικών φαινομένων, καθώς και του συσχετισμού τους, όπως όλα αυτά εξειδικεύονται σε μια συγκεκριμένη κοινωνία.

κίνδυνος να κατηγορηθώ ότι χρησιμοποιώ λανθασμένες αφετηρίες, πως άμεσος και χρονικά αρκετά κοντινός πρόγονος της νέας ελληνικής ιστοριογραφίας είναι το ιστοριογραφικό έργο του Ν. Σβορώνου, και ειδικότερα το *Le commerce de Salonique au XVIII siècle* (Παρίσι 1956), που συγγενεύει περισσότερο με τα ζητούμενα και τις τάσεις της. Αυτό το έργο, στο σύνολό του, ανήκει στην ιστοριογραφική παράδοση και στο πνεύμα που είχε διαμορφώσει το έργο των Marc Bloch και Lucien Febvre, ήδη πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και προηγήθηκε από την «έκρηξη» της δεκαετίας του 1960, για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως. Παρεμπιπτόντως και συνειρμικά μόνον, πρέπει να πω ότι το ιστοριογραφικό έργο του Α. Ανδρεάδη δεν εμπίπτει στις «προδιαγραφές» της νέας ιστοριογραφικής αντίληψης ούτε εγκαινίασε κάποια παράδοση, παρά την αναμφισβήτητη αξία του.

Μιλώ, λοιπόν, για «αντίληψη» ιστοριογραφική και θα μπορούσαμε να μιλήσουμε και για «πνεύμα» ιστοριογραφικό, αφού το επιτρέπουν τα χαρακτηριστικά της νέας ιστοριογραφίας. Τα κυριότερα απ' αυτά είναι τρία: ανανέωση και διεύρυνση της θεματογραφίας· χρήση εμπειρικού υλικού που πριν δεν θεωρούνταν ότι ήταν αρμοδιότητα του ιστορικού να το μελετήσει· νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις μέσω νέων ερωτήσεων, που υποβάλλονται στο αντικείμενο της έρευνας και στο ερευνώμενο εμπειρικό υλικό, με

Να μου επιτραπεί να μεταφέρω εδώ και κάτι που πρόσφατα έγραψα (*Το Βήμα*, 20.3.1985) για το προσεγγιστικό πνεύμα της νέας ελληνικής ιστοριογραφίας:

«Η περίπου μορφολογική περιγραφή του ιστορικού γεγονότος ή φαινομένου έχει αντικατασταθεί από την αξιολογική καταγραφή των δεδομένων που το συνθέτουν· η εκτίμηση των κυμάτων και των μέσων όρων έχει υποκαταστήσει την επιμονή στο "μεγάλο"· η αναλογία, η κανονικότητα και ο συσχετισμός πήραν τη θέση του εξαιρέτου».

Η περιπλάνηση στα κύρια χαρακτηριστικά της νέας ελληνικής ιστοριογραφίας, ως συνολικής αντίληψης, πρέπει, ίσως, να διακοπεί εδώ, προκειμένου να μιλήσουμε εκτενέστερα για την οικονομική ιστορία, που τη θεωρώ ως το εμφανέστερο δείγμα της από πολλές απόψεις. Ας θέσω, όμως, προηγουμένως την αφελέ, αλλά αναγκαία – γιατί δεν τη θέτουμε ποτέ –, ερώτηση, τι είναι οικονομική ιστορία, ποια είναι, δηλαδή, τα επιστημονικά όριά της. Η απάντηση συνδέεται, ασφαλώς, με καιρία θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα: η θέση όμως ότι «*la démographie historique, l'histoire urbaine ou l'histoire des techniques font assurément partie du territoire de l'historien economiste*»* (P. Bairoch – B. Etemad, ό.π., σ. 392) είναι επιστημονικά, δηλαδή μεθοδολογικά, ισοπεδωτική, αφού, αντί να ορίζει, αποορίζει την επιστημονική περιοχή της οικονομικής ιστορίας. Ας διαβάσου-

με όμως και τη συνέχεια του σχετικού αποσπάσματος:

*«Mais qu'en est-il, par exemple, de l'histoire des mentalités?... La réponse dépend de l'importance réservée à l'économie dans l'analyse des phénomènes étudiés. A titre d'exemple, les articles sur la condition ouvrière, la pauvreté, les grèves, le syndicalisme ou l'instabilité sociale ont été retenus [έχουν δηλαδή ταξινομηθεί ως μελέτες οικονομικής ιστορίας] si respectivement les salaires, le niveau de vie, le sous-emploi, le chômage ou les structures agraires sont présentés comme des éléments déterminants de la problématique. La même raisonnement peut s'appliquer par exemple aux révoltes populaires si elles sont mises en parallèle avec l'évolution des prix et les crises de ravitaillement»**.*

Είναι άραγε δυνατόν – και επιτρεπτό – να κατατάσσουμε τα μελετήματα σε επιστημονικές περιοχές σύμφωνα με την προβληματική τους, αποδεχόμενοι έτσι κάθε προβληματική και, σε τελευταία ανάλυση, την πρόταξη του «οικονομικού» σε οποιαδήποτε ανάλυση, για οποιαδήποτε εκδήλωση του κοινωνικού βίου και για κάθε ιστορική περίοδο; Γιατί, ασφαλώς, το ότι οι υλικές βάσεις του βίου των ανθρώπων και των κοινωνιών προσδιορίζουν σημαντικά το κοινωνικώς και πολιτικώς δραν, δεν σημαίνει αναπόφευκτα αυτονόμηση του οικονομικού ως προς τις προϋποθέσεις της διαμόρφωσής του· τυχνά, πολύ συχνά, το «πολιτικό», το «ιδεολογικό» προδιαγράφουν τη μορφή και το χαρακτήρα του «οικονομικού», και αυτό τον όρο οφείλει να ανιχνεύει πρωτίστως η επιστημονική ανάλυση· δεν είναι καθόλου βέβαιο πως η ευθεία σχέση οικονομία → κοινωνία → ιδεολογία, ως ιστορική πραγματικότητα σε κοινωνικό επίπεδο, επομένως και ως θεωρητικό εργαλείο επιστημονικής ανάλυσης, ισχύει και πέραν των περιόδων, μακρών κάπο-

* «Η ιστορική δημογραφία, η ιστορία του αστικού χώρου [histoire urbaine], η ιστορία των τεχνικών, σίγουρα αποτελούν μέρος του πεδίου μελέτης για τον ερευνητή της οικονομικής ιστορίας». (Σ.τ.Ε.)

** «Αλλά τι συμβαίνει, π.χ., με την ιστορία των νοοτροπιών;... Η απάντηση εξαρτάται από τη σημασία που δίνεται στην οικονομία για την ανάλυση των μελετώμενων φαινομένων. Για παράδειγμα, τα άρθρα για την κατάσταση των εργατών, τη φτώχεια, τις απεργίες, το συνδικαλισμό ή την κοινωνική αστάθεια έχουν καταχωριστεί [έχουν δηλαδή ταξινομηθεί ως μελέτες οικονομικής ιστορίας], εάν, αντίστοιχα, οι μισθοί, το επίπεδο ζωής, η υποαπασχόληση, η ανεργία ή οι αγροτικές δομές, παρουσιάζονται ως καθοριστικά στοιχεία της προβληματικής. Ο ίδιος συλλογισμός μπορεί να εφαρμοστεί, π.χ., στις λαϊκές εξεγέρσεις, αν παραλληλιστούν με την εξέλιξη των τιμών και τις κρίσεις ανεφοδιασμού». (Σ.τ.Ε.)

τε, μετάβασης από ένα κοινωνικό-οικονομικό σύστημα σε ένα άλλο διαφορετικό.

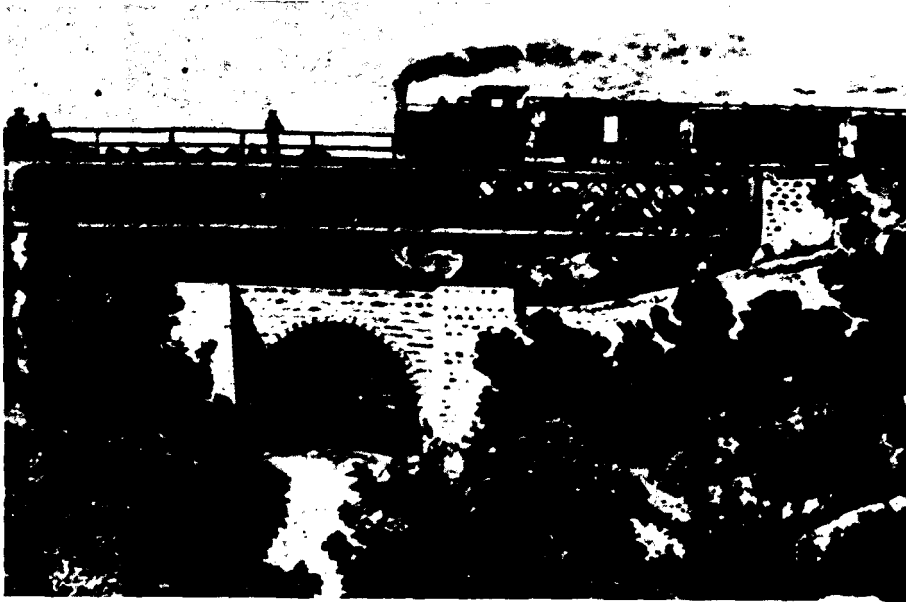
Αυτές οι, επικίνδυνα συνοπτικές, παρατηρήσεις ήταν αναγκαίες, γιατί θα μας χρησιμεύσουν σε λίγο για άλλες, αντίστοιχες και σχετικές με τις επιδόσεις και τις προοπτικές της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα. Η οικονομική ιστορία είναι χρονικά ο πρώτος κλάδος της νέας ιστοριογραφίας που παρουσίασε τις επιδόσεις του και, όπως ήταν φυσικό, το είδος του διαθέσιμου και σχετικά άνετα προσεγγίσιμου εμπειρικού υλικού συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση της θεματολογίας: συνέβαλε, αλλά δεν αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα: αυτός πρέπει να αναζητηθεί στη νέα αντίληψη για την προσέγγιση των ιστορικών φαινομένων, που λέγαμε και προηγουμένως, στον «ιστορικό μύθο» και στα αιτήματα και τις δεκτικότητες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Η χρονική περίοδος που απασχόλησε τα πρώτα μελετήματα ελληνικής οικονομικής ιστορίας ήταν η τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας. Το πράγμα είναι εξηγήσιμο: οι νέες προσεγγίσεις οδηγούσαν κατ' ευθείαν στη διερεύνηση των μορφών λειτουργίας της υπόδουλης ελληνικής κοινωνίας, κάτι που θα ήταν ανέφικτο χωρίς τη μελέτη των οικονομικών προϋποθέσεων της: ήδη, ο Σ. Μάξιμος, με την *Αυγή του ελληνικού καπιταλισμού* και με το *Ελληνικό ναυτικό*, είχε υποδείξει ότι υπήρχε ζήτημα μεταβολής των κοινωνικών σχέσεων ως επακόλουθο της ανάπτυξης των εμπορικών ανταλλαγών, και πως για τη διερεύνησή του αρχαία ευρωπαϊκών χωρών διέθεταν άφθονο και κατάλληλο αρχαίο υλικό: όλα αυτά επιβεβαιώθηκαν με το *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης* του Ν. Σβορώνου, με το οποίο πλησιάσαμε στην κρίσιμη, όπως είπαμε, για την ελληνική ιστοριογραφία δεκαετία του 1960.

Πριν προχωρήσουμε στην επίδραση που άσκησαν τα πρώτα δημοσιεύματα οικονομικής ιστορίας μετά την εν λόγω δεκαετία στην ελληνική ιστοριογραφία, ας δούμε την υποδοχή που γνώρισαν, επανερχόμενοι και σε ένα ζήτημα που τέθηκε προηγουμένως: όσα απ' αυτά είχαν υιοθετήσει την προσεγγιστική μορφολογία της ποσοτικής και σειριακής ιστορίας, όσες, δηλαδή, για την προσέγγιση των ζητημάτων που τις απασχολούσαν, χρησιμοποιούσαν σειρές αριθμών σε στοιχειώδη στατιστική επεξεργασία, έγιναν δεκτές με αρκετό σκεπτικισμό: από τη μια, ένα βιβλίο γεμάτο αριθμούς δεν ήταν εύκολο να θεωρηθεί βιβλίο ιστορίας, κατά την ελληνική ιστοριογραφική παράδοση, και, από την άλλη, η χρήση πολλών αριθμών παρασύρει και την ανάλυση σε παρεκκλίσεις από την επιστήμη της ιστορίας

στην επιστήμη της οικονομίας. Το είπαμε και προηγουμένως: επικρίσεις είχε δεχτεί πιο πριν η «σειραϊκή» ιστορία και στην Ευρώπη και στην Αμερική.

Η «αφοσίωση» των πρώτων δειγμάτων οικονομικής ιστορίας στο εμπόριο και στη ναυσιπλοΐα, εύλογη καθώς ήταν

και λόγω του προϋπάρχοντος «ιστορικού μύθου», εμπειρείχε τον κίνδυνο μονομερών γενικευτικών ερμηνειών, χωρίς δηλαδή προηγουμένη μελέτη και των άλλων τομέων της οικονομίας και, κυρίως, της μεταξύ τους σχέσης. Ήταν ο κίνδυνος μιας φαινομενικά ποσοτικής και στην πραγματικότητα ποιοτικής ανισορροπίας, πρόσκαιρος όπως αποδείχτηκε, αφού είχε και αγαθή όψη: αρκετά γρήγορα εμφανίστηκαν και τα πρώτα μελετήματα που τα απασχολούσαν αυτοί οι άλλοι τομείς της οικονομίας, ή αγροτική οικονομία περισσότερο, η βιοτεχνική και η βιομηχανική λιγότερο. Και να θυμίσω πως ο λόγος εξακολουθεί να είναι για την πριν από το 1821 περίοδο.

Η υπενθύμιση ήταν αναγκαία, για να πω αμέσως ότι, πολύ γρήγορα, κάπου στην εκπνοή της δεκαετίας του 1970, το κύριο βάρος των ερευνών άρχισε να μετατοπίζεται χρονικά προς τον μετεπαναστατικό 19ο αιώνα. Λέγω το κύριο βάρος και όχι ο μεγαλύτερος όγκος επειδή το αυξημένο ενδιαφέρον για την οργάνωση της οικονομίας της περιόδου αυτής – και η μερική «εγκατάλειψη» της προηγούμενης – δεν είναι απαλλαγμένο από θεωρητικές προερμηνείες σχετικά με τη γένεσή των αστικών σχέσεων, γενικά.

Πολλές, λοιπόν, από τις έρευνες για την ιστορία της ελληνικής οικονομίας μοιάζει σήμερα να έχουν χρονικά εγκατασταθεί σ' αυτή την περίοδο, ενώ άλλες κρούουν τη θύρα και του 20ού αιώνα. Βέβαια, εκτός από τη θεωρητική «φόρτι-

ση», για την οποία μίλησα αμέσως πριν, υπάρχουν και πρακτικοί λόγοι: το διαθέσιμο στην Ελλάδα και ευχερώς προσεγγίσιμο εμπειρικό υλικό ή οι στόχοι του χρηματοδότη-φορέα της έρευνας, για παράδειγμα. Εξ ου και προσανατολισμός του θεματολογίου: οικονομικές πολιτικές, οργάνωση του τραπεζικού συστήματος, χρηματοδοτικοί-πιστωτικοί μηχανισμοί κ.λπ. Συγχρόνως, παρατηρείται και μια αλλαγή στον τρόπο εκμετάλλευσης του πρωτογενούς υλικού της έρευνας: το ποσοτικό δεδομένο δεν θεωρείται κατάλληλο για τη διατύπωση παρατηρήσεων και προτιμάται το περιγραφικό, που παραπέμπει σε αντιλήψεις, ενώ μια τάση για παραγωγή θεωρίας με γενική αξία, μέσω της θεωρίας περισσότερο και λιγότερο μέσω του πρωτογενούς αποδεικτικού υλικού, είναι εμφανής.

Μια παρένθεση είναι ίσως αναγκαία εδώ, για να εξηγήσω πως σκοπός του «απολογισμού» που επιχειρείται εδώ είναι να περιγραφούν, και ως ένα βαθμό να ερμηνευτούν, οι τάσεις, οι προσανατολισμοί (μεθοδολογικοί, θεματολογικοί κ.λπ.) και οι αποδόσεις της ελληνικής οικονομικής ιστορίας κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, και όχι να αξιολογηθούν οι οικονομικοί ιστορικοί και το έργο τους. Αυτός είναι, άλλωστε, ο λόγος που με κάνει να μη χρησιμοποιώ στην ανάλυσή μου ούτε ονόματα ιστορικών ούτε τίτλους δημοσιευμάτων αυτής της περιόδου.

Σε αυτό λοιπόν το πνεύμα, να μου επι-

τερα μεθοδολογικά εργαλεία, τα οποία προστίθενται σ' αυτά της επιστήμης της ιστορίας. Η εξήγηση τώρα νομίζω πως έχουμε να κάνουμε με ένα είδος μανίας που αντανακλά σε ένα πραγματικό πρόβλημα: επειδή ζούμε σε μια κοινωνία με ασαφείς κοινωνικές οριοθετήσεις και με

ρία και έχουν παρουσιάσει δείγματα της δουλειάς τους υπολογίζονται κάπου μετ'αξή της δεκαπεντάδας και της εικοσάδας: ο αριθμός, από μόνος του, μοιάζει μικρός: στην πραγματικότητα δεν είναι, αν τον συγκρίνουμε με τον αριθμό των ιστορικών που θεραπεύουν άλλους κλάδους της επιστήμης της ιστορίας.

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΣΑΚΚΑΡΟΠΟΙΗΣΗΣ "ΤΟ ΘΝΑΙΟΝ"
 ΤΙΤΑΟΣ ΕΙΚΟΣΙΠΕΝΤΕ ΛΕΤΟΧΩΝ

Εντούτοις, το ότι ο αριθμός των «καθαρών» οικονομικών ιστορικών είναι μικρός, το ότι μερικοί από όσους ασχολούνται με την — ή και με την — οικονομική ιστορία δεν προέρχονται από ιστορικές σπουδές αποκλειστικά — και πολύ λιγότερο βέβαια από σπουδές οικονομικής ιστορίας — και ό,τι άλλο θα μπορούσε να θεωρηθεί «μειονέκτημα» με ανάλογες επιπτώσεις στις επιδόσεις της οικονομικής ιστοριογραφίας, πρέπει να τα γνωρίζουμε και να τα αναφέρουμε, ξέροντας όμως πως η αναφορά σ' αυτά είναι μια μίζερη γκρίνια, αν αναλογιστούμε τις προϋποθέσεις και τις δυνατότητες σπουδών και έρευνας στην Ελλάδα: αυτό είναι το τελευταίο ζήτημα που προτίθεται να εξετάσει τούτη η σύντομη περιπλάνηση.

Να το πω αμέσως για να συννεοούμεστε καλύτερα: οι δυνατότητες για να αναπτυχθεί ο επιστημονικός κλάδος της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένες: σε ελάχιστα πανεπιστημιακά τμήματα έχει προβλεφθεί η ίδρυση θέσης διδακτικού προσωπικού για οικονομική ιστορία, και σε κάποια άλλα συμπτωματικά μπορεί να προσφέρεται μάθημα οικονομικής ιστορίας. Δεν είναι αναγκαίο, ελπίζω, να τονιστεί πως η οικονομική ιστορία θα έπρεπε να είναι βασικό μάθημα και σε κάμποσα πανεπιστημιακά τμήματα, πέραν των «αρμοδίων» Τμημάτων των Φιλοσοφικών Σχολών, και πως θα έπρεπε να διδάσκεται από ιστορικούς. Βέβαια, όλα αυτά κινδυνεύουν να θεωρηθούν μαωρίες, αν αναλογιστεί κανείς πως δεν υφίσταται καν — ακόμη — πτυχίο ιστορίας και πως, όταν θα υπάρξει — πολύ σύντομα —, είναι αμφίβολο αν ο κάτοχός του θα έχει τη δυνατότητα να ασκήσει το επάγγελμα του ιστορικού.

Ανύπαρκτες, λοιπόν, οι σπουδές οικονομικής ιστορίας σε προπτυχιακό επίπεδο και, κατά τα φαινόμενα, κάτι ανάλογο προμηνύεται και στο επίπεδο των διαρκών υπό θεσμοθέτηση μεταπτυχιακών σπουδών: το ιδεολογικό υπόβαθρο, στο οποίο μοιάζει πως θα στηριχτεί η οργάνωσή τους, με σύμφωνη γνώμη πολιτείας και πολλών πανεπιστημιακών, μάλλον θα οδηγήσει σε εξοστρακισμό της έρευνας σε επίπεδο σπουδής.

Ακριβώς, η έρευνα είναι, μετά τις σπουδές, ο άλλος παράγοντας που πρόκειται να προσδιορίσει το μέλλον της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα. Θα γίνει στη συνέχεια λόγος για την κατάστα-

τραπεί να αναφερθώ σε μερικά ακόμη χαρακτηριστικά των τάσεων και της κατάστασης της ελληνικής οικονομικής ιστοριογραφίας, όπως τα διακρίνω τούτη τη στιγμή. Ο περιορισμός, η απίσχναση (ως προς το χώρο, τη χρονική περίοδο και το μελετώμενο αντικείμενο) του δείγματος, από το οποίο υπάρχει η πρόθεση να συναχθούν γενικά συμπεράσματα, είναι ένα απ' αυτά. Βέβαια δεν είναι ακόμη κυρίαρχο χαρακτηριστικό, είναι όμως μια τάση που αν γενικευτεί θα κατακεραματίσει ακριβώς το χώρο, το χρόνο και το θεματολόγιο, και θα δυσχεράνει τη συνολική σύλληψη των ιστορικών φαινομένων.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι η «καθαρή» οικονομική ιστορία, όπως τουλάχιστον τη συζητήσαμε λίγο πιο πάνω, εμφανίζεται συγκριτικά «μικρή». Να το πω και αλλιώς: όλο και συχνότερα η κοινωνική ιστορία και η κοινωνιολογία εισβάλλουν στις μελέτες οικονομικής ιστορίας, ενώ αυτές μοιάζει να αισθάνονται, με τη σειρά τους, ανάπηρες, αν δεν εκβάλλουν στο κοινωνικό. Προτού διατυπώσω τη γνώμη μου για την εξήγηση που πρέπει να δοθεί σ' αυτό το χαρακτηριστικό, να σκεφτούμε κάποιες αντιρρήσεις, που είναι πιθανόν να εγερθούν σε όσα λέγονται εδώ και να τις προκαταλάβουμε: ασφαλώς μία είναι η ιστορία και προς την κατάκτηση της συνολικής ιστορικής γνώσης οφείλουν να συμβάλλουν οι ιστοριογραφικές μελέτες: κάθε επιστημονικός κλάδος της, ωστόσο, διαθέτει και ιδιαι-

συνγές, άρα και εύκολες, μεταποίσεις κοινωνικών καταστάσεων, και επειδή είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι αυτή η πραγματικότητα έχει και ιστορία, διακατεχόμαστε, οι ιστορικοί, από την αγωνία να παρακολουθούμε την κοινωνία — που είναι ο τελικός σκοπός της ιστοριογραφίας — σε κάθε στιγμή και να διακρίνουμε τις προς αυτήν εκβολές όλων των ιστορικών δεδομένων.

Συναφές με το προηγούμενο είναι και τούτο το χαρακτηριστικό: μερικοί από τους οικονομικούς ιστορικούς μας δεν έχουν κάνει σπουδές ή δεν έχουν κάνει όλες τις σπουδές τους στην ιστορία και στην οικονομική ιστορία: κάποιος θα έχει κάνει σπουδές οικονομίας, κάποιος κοινωνιολογίας, ένας άλλος πολιτικής επιστήμης, ένας τέταρτος έχει γίνει αρχιτέκτονας και πάει λέγοντας: πιθανόν να έχουν κάνει και σπουδές ιστορίας, ίσως και οικονομικής ιστορίας. Και να διευκρινίσω αμέσως πως, επειδή περιγράφω και δεν αξιολογώ, όλα αυτά δεν θέλουν να πουν πως έχουμε να κάνουμε με κακής ποιότητας ιστοριογραφικό έργο: θέλουν μόνο να τονίσουν, και από μερικές πλευρές να εξηγήσουν, την περιορισμένη έκταση της «καθαρής» οικονομικής ιστοριογραφίας, για την οποία μίλησα προηγουμένως.

Αλλά ας επιμείνουμε λίγο στο ζήτημα της έκτασης. Με τις προϋποθέσεις και τα χαρακτηριστικά που έχουν περιγραφεί, οι ιστορικοί όλων των ηλικιών που ασχολούνται σήμερα με την οικονομική ιστο-

ση της έρευνας, αλλά πρέπει να έχουμε υπόψη πως δεν αφορά αποκλειστικά την οικονομική ιστορία.

Είναι γνωστό πως από την αρχή της δεκαετίας του 1980 διαμορφώθηκε και επιβλήθηκε – κυρίως μέσω θεσμικών ρυθμίσεων – μια νέα αντίληψη για τη διάρθωση των μηχανισμών προώθησης και προσανατολισμού της επιστημονικής έρευνας, με κυριότερο εξωτερικό στοιχείο την «έξοδό» της από τα πανεπιστήμια: αυτά, που έκτοτε ονομάζονται Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, δεν χρησιμοποιούνται πια παρά ως γραφειοκρατικά πρακτορεία διεκπεραίωσης ερευνητικών προγραμμάτων, που για την έγκριση, τη χρηματοδότηση και την πραγματοποίησή τους δεν έχουν καμιά αρμοδιότητα.

Μερικά ακόμη συμπτώματα, άκρως νοσηρά, που μας περιορίζουν και στα καθ' ημάς, δηλαδή στην περιοχή των κοινωνικών επιστημών: Με την κατάργηση του υπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας και την οργάνωση της αντίστοιχης Γενικής Γραμματείας, οι αρμοδιότητες για τις βιβλιοθήκες και τα αρχεία μεταβίβαστηκαν από το υπουργείο Πολιτισμού στο υπουργείο Παιδείας: προς την κατεύθυνση της ορθής οργάνωσής τους, για να γίνουν πρόστιτοι και εύχρηστοι χώροι έρευνας, δεν έχει γίνει ούτε ένα βήμα. Και ιδού το σημερινό διοικητικό – και όχι μόνο – σχήμα διεξαγωγής επιστημονικής έρευνας: η ΓΓΕΤ προγραμματίζει και χρηματοδοτεί σημαντικότερο μέρος του όλου ερευνητικού έργου, χωρίς τη συνεργασία, όχι μόνο των πανεπιστημίων ως οργανισμών, αλλά ούτε και των από το νόμο αρμόδιων ερευνητικών κέντρων.

Δεν θα επιμείνω περισσότερο στο σημείο αυτό, γιατί η σύντομη περιγραφή που προηγήθηκε περιέχει, νομίζω, τα κύρια σημεία αυτού που θα ονομάζαμε επίσημη αντίληψη και πολιτική για την επιστημονική έρευνα: να σημειώσουμε μόνο ένα ακόμη στοιχείο παθογένειας: στην τέτοια οργάνωση της επιστημονικής έρευνας μοιάζει να μη χωρούν νέοι επιστήμονες, που ξεκινούν την ερευνητική πορεία τους κυρίως σε επιστημονικές περιοχές όπου η ομαδική έρευνα (εργαστήριο ή όχι, αδιάφορο) όχι μόνο είναι ανέφικτη, αλλά και συχνά δεν ενδείκνυται. Γι' αυτό, ίσως, σημαντικός όγκος ατομικών ερευνητικών προγραμμάτων, κυρίως νέων επιστημόνων, που πραγματοποιούνται τα τελευταία χρόνια, βρίσκει οργανωτική «προστασία» και χρηματοδότηση έξω από τους κρατικούς χώρους επιστημονικής έρευνας. Αναφέρω σε ό,τι έχω ξαναπεριγράψει (*Το Βήμα*, 17.5.1987) σχετικά με τις αξιέπαινες και ευπρόσδεκτες πρωτοβουλίες ιδρυμάτων και οργανισμών (του κρατικού και ημικρατικού χώρου, έλεγα τότε και του ιδιωτικού, προσθέτω τώρα), που χρημα-

τοδοτούν έρευνες και εκδόσεις και στην επιστημονική περιοχή της οικονομικής ιστορίας. Είχα λοιπόν γράψει πως έχουμε να κάνουμε με ένα σύμπτωμα που μακάρι να μην είχε έρθει να καλύψει κενά στις επιδόσεις της επίσημης έρευνας, αλλά να προστεθεί σ' αυτή. Το γεγονός πάντως

ότι οι «ισχυρότεροι» απ' αυτούς τους οργανισμούς είναι τράπεζες συμφέρεται την οικονομική ιστορία, η οποία ωφελείται και έχει να ωφεληθεί, αφού οι τράπεζες ενδιαφέρονται και για τη δική τους ιστορία και επιθυμούν τη μελέτη των, με αυτονόητα πλούσιο περιεχόμενο για την οικονομική ιστορία, αρχείων τους. Αυτό προκύπτει, άλλωστε, και από τα ως τώρα δείγματα των δραστηριοτήτων τους.

Τελειώνω με την παρατήρηση πως ο περιοδικός απολογισμός του έργου των επιστημών γενικά είναι μια σημαντική συμβολή και στο επίπεδο της γνώσης, αλλά κυρίως στο επίπεδο των οριοθετήσεων ή, καλύτερα, της θεωρίας των επιστημών. Ενώ: μας λείπει ένα βασικό εργαλείο έρευνας, που είναι ο θεωρητικός απολογισμός αυτής της ίδιας. Κανονικά, οι τελευταίες φράσεις αυτής της αποτίμησης θα έπρεπε να υποδεικνύουν κενά και ελλείψεις τούτης της στιγμής, να υποδεικνύουν, τελικά, περιοχές προς τις οποίες θα 'πρεπε να στρέψει το βλέμμα η οικονομική ιστορία μας: φοβούμαι όμως πως θα ξεμακραίναμε πολύ σε αναλύσεις, αιτιολογήσεις και καταγραφές. Θα αρκούσε ίσως μόνο να πω ότι ζητήματα σχέσεων ανάμεσα στις ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί επαρκώς. □

